

TORSTEYN VEBLENNING SOTSIOLOGIK G'OYALARI

Rashidova Guloyim Sirojiddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrasi sotsiologiya yo'nalishi talabasi

@guloyimrashidova5

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19976671>

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli amerikalik sotsiolog va iqtisodchi Torsteyn Veblenning ijtimoiy-iqtisodiy qarashlari, xususan, uning "bekorchi sinf" nazariyasi va "ko'z-ko'z qiluvchi iste'mol" konsepsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Veblenning institutlar evolyutsiyasi, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy tabaqalanish borasidagi g'oyalarining zamonaviy jamiyatdagi o'rne yoritilgan. Shuningdek, muallifning "tadbirkorlik" va "sanoat" o'rtasidagi ziddiyatlar borasidagi qarashlari bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida qayta ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar. Torsteyn Veblen, bekorchi sinf, ko'z-ko'z qiluvchi iste'mol, institutsionalizm, ijtimoiy evolyutsiya, texnokratiya, nufuzli iste'mol.

Zamonaviy sotsiologiya va iqtisodiyot chorrahasida Torsteyn Veblen kabi ziddiyatli, istehzo bilan yo'g'rilgan va bashoratli qarashlarga ega mutafakkirni topish mushkul. U o'zining fundamental asarlari bilan XIX asr oxiri va XX asr boshidagi Amerika jamiyatining "oltin qobig'i" ostidagi chirkin haqiqatlarni ochib berdi. Veblen sotsiologik tafakkurga "bekorchi sinf" va "ko'z-ko'z qiluvchi iste'mol" kabi o'tkir tushunchalarni olib kirdiki, bular bugungi kunda- global brendlar va ijtimoiy tarmoqlardagi soxta nufuz poygasi davrida har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.¹ Ushbu maqolaning maqsadi Torsteyn Veblenning sotsiologik g'oyalarini shunchaki xronologik tartibda sanash emas, balki uning jamiyatning instinktiv tabiati borasidagi qarashlarini tahlil qilishdir. Veblen insonni faqatgina "foyda va zarar"ni hisoblaydigan kalkulyator deb biluvchi klassik iqtisodiy nazariyalarni rad etdi. Uning fikricha, inson xatti-harakatlarini mantiq emas, balki qadimgi qabilaviy instinktlar - o'zining ijtimoiy maqomini boshqalardan ustun ko'rsatish va moddiy boylik orqali "nufuzli o'ljalar"ni namoyish etish istagi boshqaradi. Maqolada Veblenning institutlar evolyutsiyasi, sanoat va tadbirkorlik o'rtasidagi tub ziddiyatlar hamda "mashinalashgan ishlab chiqarish"ning inson ongiga ta'siri borasidagi konseptual qarashlari atroflicha ko'rib chiqiladi. Veblen nazariyasi orqali biz bugungi iste'mol jamiyatining irratsional (mantiqsiz) tabiatini, ya'ni insonlar nega o'zlariga aslida

¹ Veblen T. Bekorchi sinf nazariyasi. – AQSH.: Macmillan, 1899. – 400 b. (The Theory of the Leisure Class // English translation in brackets).

kerak bo'lmagan narsalarni faqatgina boshqalarda taassurot qoldirish uchun sotib olishlarini ilmiy jihatdan anglash imkoniga ega bo'lamiz.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Torsteyn Veblenning sotsiologik merosi institutsionalizm va iqtisodiy sotsiologiya fanlarining tamal toshi hisoblanadi. Uning g'oyalarini tahlil qilishda, birinchi navbatda, muallifning o'zining fundamental asari - "Bekorchi sinf nazariyasi" (1899) asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Ushbu asarda Veblen ijtimoiy tabaqalanishning an'anaviy marksistik modelidan farqli o'laroq, sinfiy farqlarni faqatgina ishlab chiqarish vositalariga egalik bilan emas, balki "madaniy iste'mol" shakllari bilan bog'laydi². Ilmiy adabiyotlarda Veblen g'oyalari bir necha yo'nalishda tadqiq etilgan. Masalan, Raysmen va Mills kabi olimlar Veblenning "ko'z-ko'z qiluvchi iste'mol" (conspicuous consumption) konsepsiyasini zamonaviy o'rta sinf psixologiyasini tushuntirishda qo'llaganlar. Shuningdek, Adorno va Xorkxaymer kabi Frankfurt maktabi vakillari Veblenning madaniyatni tovarlashtirish borasidagi qarashlarini tanqidiy nazariya prizmasida rivojlantirishgan. Zamonaviy tadqiqotchilardan Juliet Shor, Veblen g'oyalariga tayanib, bugungi kundagi "iste'mol poygasi" va uning ekologik hamda psixologik oqibatlarini tahlil qiladi. Veblenning institutsional yondashuvi esa Duglas Nort va Djofri Xodgson kabi Nobel mukofoti sovrindorlari va yirik iqtisodchi-sotsiologlar ishlarida yangi bosqichga ko'tarildi. Xodgson Veblenning institutlarni "jamiyat tomonidan qabul qilingan fikrlash odatlari" (habits of thought) deb ta'riflashini zamonaviy ijtimoiy evolyutsiyaning asosi deb hisoblaydi. ³O'zbekiston sotsiologiyasida ham Veblen g'oyalari iste'mol madaniyati va ijtimoiy tabaqalanish jarayonlarini o'rganishda muhim nazariy metodologiya bo'lib xizmat qilmoqda.

Muhokama va natijalar. Torsteyn Veblenning sotsiologik g'oyalarini zamonaviy kontekstda muhokama qilar ekanmiz, uning eng yirik kashfiyoti - "ko'z-ko'z qiluvchi iste'mol" (conspicuous consumption) fenomenining bugungi kunda mutlaq hukmronlik qilayotganiga guvoh bo'lamiz. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Veblen bashorat qilganidek, odamlar moddiy ne'matlarni ularning foydaliligi (utilitarligi) uchun emas, balki boshqalar ko'z o'ngida o'zining ijtimoiy nufuzini va moliyaviy qudratini namoyish etish uchun sotib olmoqdalar. Veblenning "bekorchi sinf" (leisure class) deb atagan qatlami mehnatdan

² Veblen T. Bekorchi sinf nazariyasi. – AQSH.: Macmillan, 1899. – 400 b. (The Theory of the Leisure Class // English translation in brackets).

³ Hodgson G.M. Institutsional iqtisodiyot evolyutsiyasi. – London.: Routledge, 2004. – 450 b. (The Evolution of Institutional Economics // English translation in brackets).

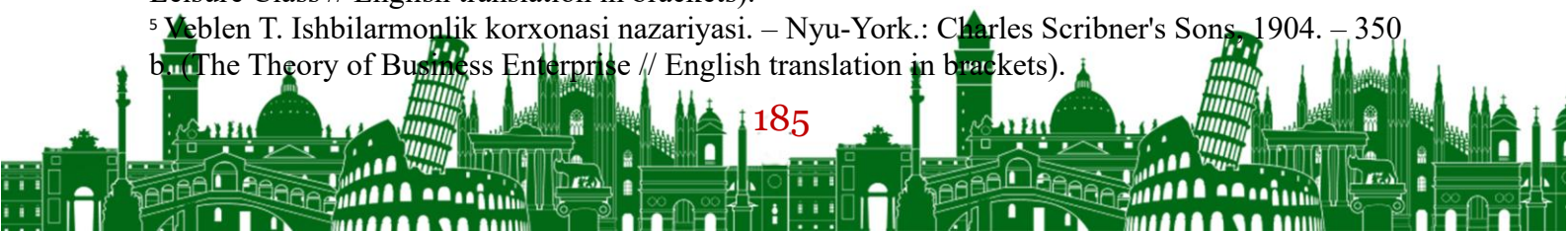

qochishni va foydasiz, ammo qimmatbaho mashg'ulotlar bilan band bo'lishni o'zlarining oliy tabaqaga mansubligini isbotlovchi asosiy belgi deb bilishadi. Bu tushuncha bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlardagi "lyuks" hayot tarzini namoyish etish va brendlar ortidan quvish psixologiyasini to'liq tushuntirib beradi. Muhokama jarayonida aniqlangan yana bir muhim natija - bu "nufuzli iste'mol"ning pastki tabaqalarga ham yuqishi (trickle-down effect) bilan bog'liq.⁴ Veblen ta'riflaganidek, jamiyatning quyi qatlamlari yuqori tabaqaga taqlid qilishga intiladi. Bu esa kambag'al yoki o'rta qatlam vakillarining o'z imkoniyatlaridan yuqori bo'lgan "nufuzli tovarlar"ni (masalan, so'nggi rusumdagi qimmat telefonlar yoki brend kiyimlar) kredit hisobiga bo'lsa-da sotib olishlariga sabab bo'ladi. Natijada, insonlar o'zlarining haqiqiy ehtiyojlarini qondirish o'rniga, soxta ijtimoiy tasvirlar yaratish asiriga aylanishadi. Veblen buni jamiyatning "pulga asoslangan madaniyati" (pecuniary culture) deb ataydi va bu jarayon shaxsning ma'naviy qashshoqlashuviga olib kelishini ta'kidlaydi. Shuningdek, Veblenning "sanoat" (industry) va "ishbilarmonlik" (business) o'rtasidagi ziddiyat borasidagi natijalari ham diqqatga sazovordir. Uning fikricha, muhandislar va texnik xodimlar (sanoat) jamiyat uchun foydali mahsulot yaratishga intilsa, tadbirkorlar va moliya egalari (ishbilarmonlik) faqat foyda olish va narxlarni manipulyatsiya qilish bilan band.⁵ Veblen texnokratik jamiyat tarafdori sifatida, boshqaruvni bilimli muhandislar qo'lga berish kerakligini targ'ib qilgan. Muhokama shuni ko'rsatadiki, bugungi kundagi "moliyaviy pufaklar" va ishlab chiqarishdan ko'ra chayqovchilikka asoslangan iqtisodiy inqirozlar Veblenning ushbu xavotirlari naqadar asosli ekanligini tasdiqlaydi. Veblenning "institutlar - bu o'tmishdan qolgan odatlar" degan ta'rfi natijalarning yakuniy nuqtasi hisoblanadi. Jamiyat o'zgarsa-da, insoniyatning qadimiy instinktlari (ustunlikka intilish, o'ljani ko'z-ko'z qilish) yangi institutlar niqobi ostida yashashda davom etmoqda. Masalan, qadimgi jangchining raqibining bosh suyagini o'lja sifatida osib yurishi bugungi kunda qimmatbaho aksessuar yoki eksklyuziv avtomobil bilan almashgan. Veblen sotsiologiyasi bizga shuni anglatadiki, texnologik taraqqiyotga qaramay, insonning ijtimoiy tabiati hamon "yirtqichlik" va "o'zini ko'rsatish" bosqichida qolib ketmoqda.

Xulosa. Torsteyn Veblenning sotsiologik merosini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, uning g'oyalari vaqt imtihonidan muvaffaqiyatli o'tib, bugungi global iste'mol jamiyatining haqiqiy qiyofasini ochib beruvchi eng o'tkir nazariy vositaga

⁴ Veblen T. Bekorchi sinf nazariyasi. – AQSH.: Macmillan, 1899. – 400 b. (The Theory of the Leisure Class // English translation in brackets).

⁵ Veblen T. Ishbilarmonlik korxonasi nazariyasi. – Nyu-York.: Charles Scribner's Sons, 1904. – 350 b. (The Theory of Business Enterprise // English translation in brackets).

aylandi. Tadqiqotimiz natijasida xulosa qilish mumkinki, Veblen tomonidan asos solingan institutsional yondashuv insonning iqtisodiy xatti-harakatlari faqatgina ratsional hisob-kitob emas, balki chuqur ildiz otgan ijtimoiy instinktlar va "o'tmish odatlari" mahsuli ekanligini isbotladi. "Bekorchi sinf" va "ko'z-ko'z qiluvchi iste'mol" tushunchalari shunchaki tarixiy atamalar emas, balki bugungi kundagi ijtimoiy tabaqalanish va shaxsiy identiklikni belgilovchi asosiy faktorlar bo'lib qolmoqda. Veblen nazariyasining eng muhim xulosasi shundan iboratki, texnologik va sanoat rivojlanishi (industry) insoniyatni ma'naviy va ijtimoiy yuksaltirishi mumkin edi, biroq "ishbilarmonlik" (business) va nufuz ketidan quvish instinkti bu taraqqiyotni shunchaki boylikni namoyish qilish quroliga aylantirib qo'ydi. Muallif ta'kidlaganidek, jamiyatning ma'naviy sog'lomlashishi uchun insoniyat "iste'mol orqali o'zini isbotlash" bosqichidan o'tib, ratsional va konstruktiv mehnat bosqichiga ko'tarilishi lozim. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Torsteyn Veblen sotsiologiyasi bizni atrofimizdagi moddiy dunyoga va o'z iste'mol odatlarimizga tanqidiy ko'z bilan qarashga majbur qiladi. Uning g'oyalari zamonaviy sotsiologiya, iqtisodiyot va psixologiya fanlari chorrahasida yangi tadqiqotlar uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Veblen merosini o'rganish-bu shunchaki o'tmish sotsiologiyasi bilan tanishish emas, balki o'zimiz yashayotgan "iste'mol sivilizatsiyasi"ning kelajakdagi inqirozlarini bashorat qilish va ularni oldini olish yo'llarini izlash demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Veblen T. Bekorchi sinf nazariyasi. – AQSH.: Macmillan, 1899. – 400 b. (The Theory of the Leisure Class // English translation in brackets).
2. Veblen T. Ishbilarmonlik korxonasi nazariyasi. – Nyu-York.: Charles Scribner's Sons, 1904. – 350 b. (The Theory of Business Enterprise // English translation in brackets).
3. Hodjson G.M. Institutsional iqtisodiyot evolyutsiyasi. – London.: Routledge, 2004. – 450 b. (The Evolution of Institutional Economics // English translation in brackets).
4. Mills Ch.R. Hokimiyat elitasi. – Oksford.: Oxford University Press, 1956. – 432 b. (The Power Elite // English translation in brackets).
5. Yadov V.A. Sotsiologik tadqiqot strategiyasi. – Moskva.: Omega-L, 2007. – 567 b. (Strategy of sociological research // English translation in brackets).
6. Sotsiologiya tarixi. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 466 b. // https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=fdbOTmYAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=fdbOTmYAAAAJ:nZcligLrVowC

